

Karol Kubicki

orcid: 0000-0002-7970-8372

k.kubicki@alumni.uj.edu.pl

Kronika Bydgoska, 2024

tom XLV (45), s. 45–70

DOI: 10.34767/KB.2024.45.02

Bydgoski pomnik Fryderyka II Wielkiego i jego górnośląskie wcielenia

Abstrakt. W 1862 roku na Starym Rynku w Bydgoszczy stanął pomnik króla Prus, Fryderyka II Wielkiego, wykonany według projektu Eduarda Uhlenhutha. Zdemontowany w 1919 roku trafił do Piły, jednak w 1941 roku powrócił na bydgoski rynek, gdzie został zniszczony po zakończeniu drugiej wojny światowej. W opracowaniach pojawiają się wzmianki o podobnym pomniku tego władcy, znajdującym się do dzisiaj w niemieckim Letschin. Tymczasem jest to dzieło innego autora, różniące się od bydgoskiego monumentu. Natomiast w literaturze poświęconej bydgoskim pomnikom nie ma informacji, że drugi egzemplarz posągu odlanego według modelu Eduarda Uhlenhutha trafił w 1862 roku najpierw do Przydroża Małego koło Nysy, a następnie do Opola. Co więcej, dzieło to funkcjonowało na Górnym Śląsku w dwóch kopiach, które podobnie jak bydgoski pierwowzór, nie przetrwały 1945 roku.

Słowa kluczowe: pomnik Fryderyka II Wielkiego, Eduard Uhlenhuth, Bydgoszcz (Bromberg), Piła (Schneidemühl), Przydroże Małe (Klein Schnelldorf), Opole (Oppeln), Letschin

Bydgoszcz monument to Frederick the Great and its Upper Silesian incarnations

Abstract. The monument to Frederick the Great, King of Prussia, designed by Eduard Uhlenhuth, was erected on the Old Market Square of Bydgoszcz in 1862. It was pulled down in 1919 and taken to Piła. However, in 1941, it returned to the Bydgoszcz square, where it was destroyed after the end of World War II. Studies mention a similar monument dedicated to this ruler, seen to this day in Letschin, Germany. It was made by a different artist and varies from the Bydgoszcz monument. On the other hand, the literature dedicated to the Bydgoszcz monuments features no information that

in 1862 the second copy of the statue cast according to the model by Eduard Uhlenhuth was sent first to Przydroże Małe, Nysa area, and afterwards to Opole. Moreover, the artwork functioned in Upper Silesia in two copies, which just like the Bydgoszcz prototype, had not survived the year 1945.

keywords: monument to Frederick the Great, Eduard Uhlenhuth, Bydgoszcz (Bromberg), Piła (Schneidemühl), Przydroże Małe (Klein Schnellendorf), Opole (Oppeln), Letschin

Dzieje związane z Bydgoszczą i Piłą pomnika króla pruskiego Fryderyka II Wielkiego były niejednokrotnie poruszane zarówno w publikacjach regionalistycznych, jak i dotyczących historii sztuki. Najpełniejszym opracowaniem w języku polskim jest artykuł Marka Romaniuka, który ukazał się na łamach „Materiałów do Dziejów Kultury i Sztuki Bydgoszczy i Regionu”¹. Na temat pomnika pisali m.in: Zbigniew Raszewski², Eugeniusz Gliwiński³, Maciej Fijałkowski⁴, Katarzyna Grysińska-Jarmuła⁵, Aleksandra Pasieta⁶, Krzysztof Drozdowski⁷, Anna Perlik-Piątkowska⁸. Z opracowań niemieckojęzycznych na uwagę zasługuje przede wszystkim monografia R. Du Bois, *Denkmale und Denksteine für Friedrich den Großen*, w której autor poświęcił bydgoskiemu pomnikowi osobny podrozdział⁹, a także artykuły w publikacjach wydawanych przez niemieckie ziomkostwa¹⁰. Losy

- 1 M. Romaniuk, *Pomnik króla Fryderyka II Wielkiego w Bydgoszczy*, „Materiały do Dziejów Kultury i Sztuki Bydgoszczy i Regionu” 2000, z. 5, s. 31–36.
- 2 Z. Raszewski, *Pamiętnik gapia. Bydgoszcz, jaką pamiętam z lat 1930–1945*, Bydgoszcz 1994, s. 97–98.
- 3 E. Gliwiński, *Bydgoskie pomniki w latach zaboru pruskiego*, „Kalendarz Bydgoski” 1996, r. 29, s. 96–97.
- 4 M. Fijałkowski, *Piłskie pomniki i tablice pamiątkowe przed 1945 r.*, „Kronika Wielkopolski” 2011, nr 1, s. 35–38.
- 5 K. Grysińska-Jarmuła, *Pomnik Fryderyka II Wielkiego*, [w:] *Encyklopedia Bydgoszczy*, t. 2, red. W. Jastrzębski i in., Bydgoszcz 2017, s. 408–409; też, *Pomniki pruskie jako element sąsiedztwa polsko-niemieckiego w kontekście zmieniającej się sytuacji politycznej, tj. powrotu Bydgoszczy do macierzy w 1920 roku*, [w:] *Obce – nasze – inne*, t. 2, *Sąsiedzi w historiografii, edukacji i kulturze*, red. T. Maresz, K. Grysińska-Jarmuła, Bydgoszcz 2018, s. 229–230, 236–237.
- 6 A. Pasieta, *Stary Rynek w Bydgoszczy w świetle źródeł ikonograficznych i kartograficznych (XVII–trzecia ćwierć XIX wieku)*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 2019, nr 1, s. 87.
- 7 K. Drozdowski, *Bydgoszcz. Historia w 100 przedmiotach*, Bydgoszcz 2022, s. 228–230.
- 8 A. Perlik-Piątkowska, *Pozdrowienia z bydgoskiego Starego Miasta. Rybi Rynek – Mostowa – Stary Rynek*, Bydgoszcz 2022, s. 152–155.
- 9 R. Du Bois, *Denkmale und Denksteine für Friedrich den Großen*, Norderstedt 2017, S. 175–178.
- 10 [K.] Kothe, *Das Denkmal Friedrichs des Großen*, „Bromberg” 1964, Nr. 14, S. 4; G. Meinhardt, *Bromberger Denkmaler*, [w:] *Aus Brombergs Vergangenheit. Ein Heimatbuch für den Stadt- und Landkreis*, hrsg. G. Meinhardt, Wilhelmshaven 1973, S. 406; G. Ohlhoff, *Das Bromberger Denkmal Friedrichs des Großen*, „Bromberg” 1986, Nr. 81, S. 2–3; G. Schulz-Steinberg, *Wie die Bromberger Friedrich den Große ehrten*, „Deutsch Kronerund Schneidemühler

tego artefaktu wzbudzały i wciąż wzbudzają również zainteresowanie pasjonatów lokalnej historii, co znajduje wyraz w publicystyce prasowej i internetowej¹¹. Celem niniejszego artykułu jest nie tylko doprecyzowanie pewnych informacji, ale przede wszystkim zwrócenie uwagi na nieobecne w dotychczasowych opracowaniach powiązanie bydgoskiego pomnika z jego górnos Śląskimi kopiami¹².

Karol Fryderyk Hohenzollern (1712–1786), będąc najstarszym synem króla Prus Fryderyka Wilhelma I (1688–1740), wstąpił na tron w 1740 roku jako Fryderyk II, zyskując w historiografii przydomek Wielkiego (niem. *Friedrich der Große*). Wpływ na nadanie władcy takiego tytułu miały nie tylko sukcesy militarne, uwieńczone włączeniem Śląska w granice Prus, ale także osiągnięcia polityki wewnętrznej, w tym rozbudowa administracji i inwestycje gospodarcze, prowadzone m.in. w ramach tzw. kolonizacji fryderycjańskiej.

Idea uhonorowania Fryderyka II pomnikiem w Bydgoszczy (niem. *Bromberg*) wpisywała się w ogólnopruski trend wzmacniania państwowości, szczególnie żywy po stłumieniu ruchu Wiosny Ludów. Osoba twórcy militarnej i politycznej potęgi Prus dla niemieckich mieszkańców Bydgoszczy nabierała dodatkowego

Heimatbrief” 1987, Nr. 3, S. [1]; *Zum Titelbild*, „Deutsch Kronerund Schneidemühler Heimatbrief” 1991, Nr. 8, S. 2; W. Dallmann, *Friedrich des Großeund Schneidemühl*, „Deutsch Kronerund Schneidemühler Heimatbrief” 1991, Nr. 12, S. 8; E. Lange, *Das Denkmal Friedrich des Großen*, „Deutsch Kronerund Schneidemühler Heimatbrief” 1998, Nr. 11, S. 17.

11 Np.: [K.]Kothe, *Das Schicksal des Denkmals Friedrichs des Großen*, „Deutsche Rundschau” 1941, Nr. 90, S. 5; W. Finger, *Das Denkmal des alten Fritzen*, „Deutsche Rundschau” 1942, Nr. 264, S. 5; O. Zyromski, *Wędrówki umiłowanego króla*, „Gazeta Wyborcza” 1995, nr 275, dodatek „Gazeta Regionalna”, s. 3; B. Kunach, *Pierwszy pomnik w mieście*, „Gazeta Wyborcza” 2003, nr 125, dodatek „Gazeta Wyborcza Bydgoszcz”, s. 11; *Fryderyk zniknął z rynku*, „Gazeta Pomorska” 2006, nr 162, dodatek „Album Bydgoski”, s. 2; M. Wąsacz, *Króla pruskiego Fryderyka zrzucano zokołu*, „Gazeta Pomorska” 2006, nr 174, dodatek „Album Bydgoski”, s. 1; M. Fijałkowski, *Pomnik Fryderyka Wielkiego*, „Tygodnik Nowy. Ziemia Piłska” 2010, nr 38, s. 6; M. Bonk, *Historia pomnika, który połączył Piłę z Bydgoszczą*, „Z Pierwszej Ręki” 2017, nr 10, s. 11 (autor mylnie utożsamia fotografię pomnika w lokalizacji z lat 1941–1945 z wcześniejszym jego umiejscowieniem sprzed 1919 r.); K. Osiński, *Symbole pruskiej dominacji. Pomniki, które zniknęły z miasta*, „Tygodnik Bydgoski” 2018, nr 18, s. 18–19; K. Drozdowski, *Pomnik Fryderyka II stał w Bydgoszczy i w Pile. Ostatecznie został zniszczony w styczniu 1945 roku*, <https://bydgoszcz.tvp.pl/73718192/pomnik-fryderyka-ii-w-bydgoszczy-i-w-pile> [dostęp 1.03.2024]; *Fryderyk upada dwa razy*, <http://wspominajbydgoszcz.blogspot.com/2013/01/> [dostęp 5.03.2024]; R. Materna, *Historia i zniszczenie bydgoskiego pomnika Fryderyka II*, <https://infobydgoszcz.pl/historia-i-zniszczenie-bydgoskiego-pomnika-fryderyka-ii/> [dostęp 9.03.2024]; [M. Pyrek], *Pomnik Fryderyka Wielkiego (Denkmal Friedrich des Grossen)*, <https://pocztowki-schneidemuhl.pila.pl/pocztowki-inne/inne/> [dostęp 11.03.2024].

12 Konotację tę sygnalizowali natomiast badacze opolskiego monumentu Fryderyka Wielkiego: A. Hamada, R. Miązek czy G. Bogdoł, podając jednakże niepełne czy błędne informacje na temat pomnika z Bydgoszczy.

znaczenia. Fryderyk II bowiem, jako inicjator pierwszego rozbioru Polski, doprowadził do ulokowania w mieście władz nowo utworzonego obwodu nadnotecznego (*Netzedistrikt*), a także przyczynił się do budowy Kanału Bydgoskiego, łączącego Wisłę przez Brdę z Notecią, Wartą i Odrą. Pomysłodawcą wzniesienia jego pomnika był prezydent rejencji bydgoskiej (niem. *Regierungsbezirk Bromberg*) Julius von Schleinitz (1806–1865); niemałą rolę w tym przedsięwzięciu odegrał także prezes regionalnego Związku Właścicieli Ziemi (niem. *Landwirtschaftlichen Zentralverein*), Carl von Saenger (1810–1871), posiadacz majątków w Grabównie (*Grabau*) i Grabionnej (*Kaiserswalde*) w obecnym powiecie pilskim¹³. Jeszcze przed oficjalnym powołaniem we wrześniu 1857 roku komitetu budowy pomnika, przystąpiono do zbierania funduszy na ten cel, m.in. organizując specjalne przedstawienia teatralne czy zbiórki pieniężne. Inicjatywa zyskała wsparcie finansowe ze strony władz miasta, lokalnych organizacji i stowarzyszeń, ziemiaństwa, a także dworu królewskiego. W grudniu 1859 roku rada miejska zdecydowała, że planowany pomnik stanie na Starym Rynku (niem. *Marktplatz*). Uroczyste wmurowanie kamienia węgielnego odbyło się 21 października 1861 roku z udziałem wracającego z koronacji w Królewcu nowego władcy Prus, Wilhelma I (1797–1888)¹⁴.

Autorem projektu pomnika był związany krótko z Bydgoszczą nauczyciel Eduard Ludwig Uhlenhuth (fot. 1). Warto przybliżyć nieco tę postać, bowiem w literaturze polskiej, oprócz hasła w *Bydgoskim słowniku biograficznym*¹⁵, na próżno szukać zarysu jego biografii¹⁶. Urodził się 20 lipca 1821 roku

13 [H.] Niebour, *Die Vertreter der Provinz Posen in der Frankfurter Nationalversammlung*, „Historische Monatsblätter für die Provinz Posen” 1911, Nr. 5, S. 71–72; Carl von Saenger, <http://www.bioparl.de/datenbanken/biorabkr/biorabkr-db/?id=2077> [dostęp 2.03.2024]; Carl von Saenger, https://de.wikipedia.org/wiki/Carl_von_Saenger [dostęp 2.03.2024]. Niemieckie nazwy wspomnianych wsi zostały wprowadzone dopiero w 1873 r., niemniej podano je w celu łatwiejszej identyfikacji miejscowości.

14 J. Wojciak, *Stosunki polityczne i narodowościowe w latach 1850–1914*, [w:] *Historia Bydgoszczy*, t. 1, *Do roku 1920*, red. M. Biskup, Warszawa-Poznań 1991, s. 541; zob.: F. Koch, *Die Grundsteinlegung zum Denkmal Friedrichs des Großen in Bromberg am 21. Oktober 1861*, „Ausdem Posener Lande” 1912, H. 2, S. 74–77; *Zum Bromberger Friedrichsdenkmal*, „Ausdem Posener Lande” 1912, H. 4, S. 185; E. Lange, *Das Denkmal Friedrich des Großen...*, S. 17; M. Romaniuk, *Pomnik króla Fryderyka II Wielkiego...*, s. 31–33; K. Grysińska-Jarmuła, *Cesarze niemieccy i królowie pruscy w Bydgoszczy*, [w:] *Miejsca pamięci w przestrzeni miasta XIX i XX wieku*, red. A. Wysocka, L. Łbik, K. Strauss, Bydgoszcz 2019, s. 18–19.

15 M. Romaniuk, *Uhlenhuth Eduard Ludwig*, [w:] *Bydgoski słownik biograficzny*, t. 7, red. J. Kutta, Bydgoszcz 2006, s. 112–114. Autor biogramu podaje jednak błędny rok śmierci: 1895.

16 Zaprezentowane informacje dotyczące Eduarda Uhlenhutha pozyskano z opracowań niemieckojęzycznych: J. Poggendorff, *Biographisch-literarisches Handwörterbuch zur Geschichte der exacten Wissenschaften enthaltend Nachweisungen über Lebensverhältnisse und Leistungen von Mathematikern, Astronomen, Physikern, Chemikern, Mineralogen, Geologen usw.*

w Aschersleben, na terenie obecnego landu Saksonia-Anhalt. Uczęszczał do gimnazjów w Quedlinburgu i Wittenberdze, następnie w latach 1842–1848 studiował filologię i nauki przyrodnicze w Uniwersytecie Berlińskim. Pracował jako nauczyciel rysunku oraz nauk przyrodniczych w gimnazjach i szkołach realnych w Bremie, Halberstadt, Gubinie (niem. *Guben*), Bydgoszczy i Solingen oraz w berlińskiej szkole handlowej. W czerwcu 1865 roku został dyrektorem gimnazjum w Anklam na Pomorzu Przednim, pełniąc tę funkcję przez dziesięć lat. Po przejściu na emeryturę w 1875 roku osiadł w Quedlinburgu, gdzie zmarł 9 listopada 1899 roku. Z małżeństwa z Marią Pröhle (1826–1887) miał dwóch synów: Eduarda (1853–1919) i Johanna (1867–1947), znanych fotografów, prowadzących zakład w Coburgu, będący do dziś własnością rodziny Uhlenhuth.

Oprócz pracy pedagogicznej Eduard Ludwig Uhlenhuth przejawiał wszechstronne zainteresowania, będąc autorem publikacji z zakresu chemii, geografii, historii regionalnej czy kartografii; m.in. w 1859 roku opublikował w Gdańsku 175-stronicowy opis uwarunkowań geograficznych i geologicznych regionu nadnoteckiego¹⁷. Jednocześnie interesował się dagerotypią, stając się jednym z pionierów fotografii, a także odlewnictwem i rzeźbiarstwem. Ostatnia z dziedzin, której poświęcał nie tylko teoretyczne rozważania, przyniosła mu najgłośniejszą sławę. Jako rzeźbiarz był autorem przede wszystkim marmurowych i gipsowych popiersi, jednak największe uznanie zdobyła pełnifigurowa rzeźba Fryderyka Wielkiego.

Prace nad nią Eduard Uhlenhuth rozpoczął już w 1857 roku w Bydgoszczy. Model pomnika (fot. 2) początkowo zaprezentowano w oknie wystawowym księgarni przy ulicy Długiej (*Friedrichstraße*), a następnie w berlińskim atelier znanego rzeźbiarza Christiana Raucha (1777–1857), autora m.in. posągów Mieszka I i Bolesława Chrobrego w archikatedrze poznańskiej, który tuż przed swoją śmiercią zdążył wysoko ocenić dzieło Eduarda Uhlenhutha. Zyskało ono uznanie także

Aller Völkerund Zeiten, Bd. 2, Leipzig 1863, Sp. 1151; *Ein Leben*, „Saale-Zeitung” 1899, Nr. 610, S. 1–2; A. Kessler, *Zur Geschichte des Königlichen Realgymnasiumzu Bromberg*, [w:] *Fest Schriftzur Feier des Fünfzigjährigen Bestehens des Königlichen Realgymnasiumszu Bromberg 1901*, Bromberg 1901, S. 33; W. Finger, *Er prägte in Erz, was Tausendefühlen*, „Deutsche Rundschau” 1941, Nr. 92, S. 6; F. Kössler, *Personenlexikon von Lehrern des 19. Jahrhunderts Berufsbiographienaus Schul Jahresberichtenund Schulprogrammen 1825–1918 mit Veröffentlichungsverzeichnissen*, Gießen 2008, Vorabdruck, Universitätsbibliothek der Justus-Liebig-Universität Gießen, [S. 5824]; *Eduard Uhlenhuth (Bildhauer)*, [https://de.wikipedia.org/wiki/Eduard_Uhlenhuth_\(Bildhauer\)](https://de.wikipedia.org/wiki/Eduard_Uhlenhuth_(Bildhauer)) [dostęp 4.03.2024].

17 E. Uhlenhuth, *Eine Wanderungdurchdie Kreise Bromberg, Wirsitz, Chodziesen, Czarnikauzur Feststellung der geographischenundgeognostischen Verhältnisse des Netze-Distrikts im Auftrage des landwirthschaftlichen Cental-Vereins*, Danzig 1859. W literaturze dzieło funkcjonuje także pod tytułem *Geognostische Beschreibung des Netzedistrikts im Auftrage der Königlichen Regierung*, niekiedy z błędnym rokiem wydania 1839.

Fot. 1. Eduard Uhlenhuth (1821–1899).

Źródło: „Deutsche Rundschau” 1942, Nr. 264, S. 5. Reprodukacja fotografii ukazała się w katalogu wystawy *Polacy i Niemcy w Bydgoszczy*, zorganizowanej w 2006 r. przez Muzeum Okręgowe im. L. Wyczółkowskiego w Bydgoszczy, opatrzona podpisem *Autoportret profesora Eduarda Uhlenhutha*, wykonany w Coburgu około 1870 r. (Z. Hojka, *Katalog wystawy*, [w:] *Polacy i Niemcy w Bydgoszczy*, red. Z. Hojka i in., Bydgoszcz 2006, s. 221). W „Deutsche Rundschau” jako autor zdjęcia został podany *Prof. E. Uhlenhuth*, niemniej trzeba go raczej utożsamiać nie z twórcą bydgoskiego pomnika, lecz z jego synem Eduardem, posiadającym tytuł profesora, który od 1880 r. prowadził zakład fotograficzny w Coburgu. A zatem należałoby zrewidować także podaną w katalogu wystawy datację zdjęcia co najmniej o dziesięć lat. *Fotoatelier E. Uhlenhuth*, <https://nat.museum-digital.de/people/42568> [dostęp 19.05.2024]; *Uhlenhuth Eduard*, <http://www.fotorevers.eu/de/fotograf/Uhlenhuth/6573/> [dostęp 19.05.2024]; *Eduard Uhlenhuth (Fotograf)*, [https://de.wikipedia.org/wiki/Eduard_Uhlenhuth_\(Fotograf\)](https://de.wikipedia.org/wiki/Eduard_Uhlenhuth_(Fotograf)) [dostęp 20.05.2024].

Fot. 2. Model pomnika Fryderyka II autorstwa E. Uhlenhutha.

Źródło: „Illustrierte Zeitung” 1861, Nr. 923, S. 172.

w ogólnoniemieckiej prasie. Pomnik odlany w brązie przez firmę Hermanna Gladenbecka (1827–1918) z Berlina w maju 1862 roku przetransportowano do Bydgoszczy. Mierzący bez mała trzy metry posąg był przykładem romantycznej rzeźby pomnikowej o silnych tendencjach realistycznych. Król przedstawiony

został w pozycji stojącej, z prawą ręką opartą o laskę, ubrany w odpowiadający jego epoce strój francuski: wysokie buty z cholewami, przepasany surdut ze szpadą oraz wstęgą i gwiazdą Orderu Czarnego Orła, trikorn (trójrożny kapelusz) oraz włosy upięte w harcap (warkocz) z harbajtlem (kokardą). Zarówno postawa, jak i stylizacja powielają popularne wyobrażenia pomnikowe czy portretowe postaci Fryderyka II, zaś elementem wyróżniającym mógł być trzymany w lewej dłoni rulon, symbolizujący plan Kanału Bydgoskiego.

Odświeżenie pomnika, z udziałem kronprinza Fryderyka Hohenzollerna (1831–1888), nastąpiło 31 maja 1862 roku, w rocznicę koronacji Fryderyka Wielkiego¹⁸. Monument zwrócony ku wylotowi ulicy Mostowej (*Brückenstraße*) stanął na środku Starego Rynku, którego nazwę zmieniono na plac Fryderykowski (*Friedrichsplatz*). Rzeźba została umieszczona na ponadtrzymetrowym cokole z granitu, zaprojektowanym przez cenionego architekta Friedricha Stülera (1800–1865), ustawionym na kwadratowej wysepce o trzech stopniach, otoczonej żeliwnym ogrodzeniem (fot. 3). Na przedniej ścianie postumentu widniał napis: *Dem größten Könige Friedrich II. die dankbaren Bewohner des Netz Gaues am 31. Mai 1862* (pol. *Wielkiemu królowi Fryderykowi II wdzięczni mieszkańcy okręgu nadnoteckiego 31 maja 1862 roku*¹⁹). Warto nadmienić, że w Bydgoszczy znajdował się także gipsowy model innego posągu Fryderyka II autorstwa Eduarda Uhlenhutha, który umieszczono na pierwszym piętrze klatki schodowej budynku rejencji przy ulicy Jagiellońskiej (*Wilhelmstraße*)²⁰.

Na mocy postanowień traktatu wersalskiego podpisanego 28 czerwca 1919 roku, Bydgoszcz znalazła się w granicach odrodzonego państwa polskiego. Pomnik Fryderyka II na polecenie prezydenta rejencji bydgoskiej, Friedricha von Bülowa (1868–1936), który został pierwszym nadprezydentem Marchii Granicznej Poznań-Prusy Zachodnie (niem. *Grenzmark Posen-Westpreußen*), został zdemontowany 15 lipca²¹ 1919 roku i potajemnie przewieziony do Piły (niem. *Schneidemühl*),

18 J. Wojciak, *Stosunki polityczne i narodowościowe...*, s. 541; zob.: *Standbild Friedrich's des Großenfür den Marktplatzzu Bromberg*, „*Illustrierte Zeitung*” 1861, Nr. 923, S. 172; *Bromberger Nachrichten*, „*Bromberger Zeitung*” 1862, Nr. 127, [S. 2–3]; *Notizen*, „*Deutsches Museum*” 1862, Nr. 23, S. 847; M. Romaniuk, *Pomnik króla Fryderyka II Wielkiego...*, s. 33–34 (autor podaje, że odsłonięcie pomnika odbyło się w 100 rocznicę koronacji, tymczasem Fryderyk II koronował się 31 maja 1740 r., a zatem uroczystość miała miejsce w 122 rocznicę tego wydarzenia); K. Grysińska-Jarmuła, *Cesarze niemieccy i królowie pruscy...*, s. 19–20.

19 Tłumaczenia z języka niemieckiego według autora.

20 *Ein Leben...*, S. 1; G. Meinhardt, *Bromberger Denkmaler...*, S. 405; E. Gliwiński, *Bydgoskie pomniki...*, s. 97.

21 W opracowaniach podawana jest także data 16 lipca; zob. *Wiadomości potoczne*, „*Dziennik Bydgoski*” 1919, nr 164, s. 2 (mowa jest o usunięciu pomnika *we wtorek*, a zatem 15 lipca).

Fot. 3. Pomnik Fryderyka II na Starym Rynku w Bydgoszczy, 1862–1919.

Źródło: Pomnik króla Fryderyka II Wielkiego, https://fotopolska.eu/Pomnik_krola_Fryderyka_II_Wielkiego_Bydgoszcz?f=666373-foto [dostęp 12.02.2024].

Fot. 4. Montaż pomnika Fryderyka II w Pile, w tle nieistniejący kościół farny, 1923 r. Źródło: Schneidemühler Heimatstube in Cuxhaven, Aktenordner *Friedrich der Große*, [K. 77].

przewidzianej na siedzibę władz nowo tworzonej prowincji. Po czteroletnim okresie magazynowania, pomnik został powtórnie odsłonięty 1 czerwca 1923 roku w Pile, nad brzegiem Gwdy przy obecnym moście B. Chrobrego, w pobliżu nieistniejącego kościoła pw. św. Jana Chrzciciela i św. Jana Ewangelisty (fot. 4). Na bocznej ścianie cokołu dodano inskrypcję: *Geborgenausentrissenen Landen, wiedererichtet in Schneidemühlam 1. Juni 1923* (pol. *Ocalony z wydartej ziemi, na nowo wzniesiony w Pile 1 czerwca 1923 roku*). Warto zwrócić uwagę na funkcjonującą nie tylko w lokalnej świadomości, ale i w obiegu naukowym informację, jakoby pomnik ustawiono w taki sposób, by król spoglądający na wschód, przypominał niemieckim mieszkańcom Piły o utraconych kosztem Polski ziemiach nadnoteczkich²². Tymczasem jak wynika z zachowanych fotografii, pomnik odsłonięty w Pile

22 *Rozzarzony do białości duch niemiecki znajdował w Pile ujście również w pomnikach. Z Bydgoszczy przewieziono statwę Fryderyka II i ustawiono na moście przy Gldzie, twarzą ku ziemiom Noteci, skąd go usunął traktat Wersalski. S. Helsztyński, Piła, zwalony bastion Pogranicza, „Głos Wielkopolski” 1945, nr 73, s. 3. [...] ragtenausdemreichen Grün der sieumgebenden Bäumedie Türme der katholischen Johannes Kirche hervor und unerschüttlich schaute der „Alte Fritz” von seinem Sockel in das weite Land des verlorenen Ostens mit seiner deutschen Bevölkerung* (pol. [...] wieże katolickiego kościoła Janów wyróżniały się spomiędzy bujnej zieleni otaczających drzew, a „Stary Fryc” niewzruszenie spoglądał ze swego postumentu na rozległą krainę utraconego Wschodu z jego niemiecką ludnością). Schneidemühler Heimatstube in Cuxhaven, Aktenordner *Friedrich der Große*, [K. 80]. W opinii pełniącego w latach

Fot. 5. Pomnik Fryderyka II nad Gwdą w Pile, 1923–1941.

Źródło: Karta pocztowa w zbiorach autora.

Fot. 6. Montaż pomnika Fryderyka II na Starym Rynku w Bydgoszczy, 1941 r.

Źródło: Z. Hojka, *Bydgoszcz na starej fotografii*, cz. 3, Bydgoszcz 1994, s. 29.

skierowany był twarzącej w kierunku północnym (fot. 5). Podobnie jak monument stojący na bydgoskim Starym Rynku, również w lipcu 1919 roku z gmachu przy ulicy Jagiellońskiej został wywieziony do Piły gipsowy model niezrealizowanego pomnika Fryderyka II, który następnie miał być wyeksponowany w siedzibie władz tamtejszej rejencji²³.

1928–1932 obowiązki konsula RP w Pile, Kazimierza Szwarzenberga-Czernego (1895–1975), pomnik został ustawiony nad Gwdą *pro wizorycznie* [...] w oczekiwaniu na powrót nad Brdę. Nie przypominam sobie, aby przez czas mego pobytu w Pile był on przedmiotem jakiejś patriotycznej manifestacji, nie można też było zaliczyć go do ozdób miasta. K. Szwarzenberg-Czerny, *Piła moich czasów*, „Rocznik Piłski” 1962, t. 2, s. 67.

23 E. Gliwiński, *Bydgoskie pomniki...*, s. 97. Niestety, nie udało się odszukać dowodów potwierdzających obecność posągu w tym mieście. Budynek piłskiej rejencji przy placu S. Staszica (niem. *Danziger Platz*) został wzniesiony dopiero w drugiej połowie lat dwudziestych XX w. Być może model, podobnie jak pomnik, przeleżał przez pewien okres w magazynie, a następnie trafił do nowo wybudowanego gmachu. Pojawiająca się natomiast informacja o zniszczonym posągu Fryderyka II z klatki schodowej w budynku bydgoskiej rejencji być może świadczy, że w ślad za pomnikiem, również i gipsowy model wrócił po 1939 r. z Piły do Bydgoszczy. *Bydgoszcz*, <https://de.wikipedia.org/wiki/Bydgoszcz> [dostęp 17.03.2024].

Fot. 7. Odsłonięcie pomnika Fryderyka II na Starym Rynku w Bydgoszczy, 20 kwietnia 1941 r., przemawia nadburmistrz Bydgoszczy Erich Temp (1904–1945), obok burmistrz Piły Walter Ernst (1899–1945).

Źródło: „Tygodnik Bydgoski” 2018, nr 18, s. 18.

Wybuch drugiej wojny światowej, skutkujący wcieleniem Bydgoszczy w granice III Rzeszy, umożliwił powrót pomnika Fryderyka II nad Brdę. Po niespełna dwóch dekadach eksponowania w Pile, monument został ponownie przetransportowany do Bydgoszczy (fot. 6). Jego trzecie odsłonięcie odbyło się w dzień rocznicy urodzin Adolfa Hitlera, 20 kwietnia 1941 roku²⁴, na Starym Rynku (którego nazwę powtórnie zmieniono na *Friedrichsplatz*), aczkolwiek pomnik stanął nieopodal pierwotnej lokalizacji, niemalże przed budynkiem obecnej Wojewódzkiej i Miejskiej Biblioteki Publicznej, tym razem bez anturażu ozdobnego ogrodzenia i latarni, na skromniejszym podwyższeniu (fot. 7). Zmianie uległ także napis na przedniej płycie cokołu, na której umieszczono słowa Fryderyka Wielkiego: *Heldenthaben Euer Reich geschaffen. Haltetdieses Reich aufrecht, damit der Ruhm der Väternicht Eure Schandewerde* (pol. *Bohaterowie stworzyli waszą Rzeszę. Strzeżcie jej, aby chwała ojców nie stała się waszą hańbą*). Na fotografiach z okresu okupacji niemieckiej, ukazujących pomnik z perspektywy budynku Biblioteki (fot. 8),

²⁴ M. Romaniuk, *Pomnik króla Fryderyka II Wielkiego...*, s. 36 podaje, że okazją do odsłonięcia pomnika był dzień imienin A. Hitlera; zob. *Das deutsche Brombergehrte den Führer*, „Deutsche Rundschau” 1941, Nr. 93, S. 5.

Fot. 8. Pomnik Fryderyka II na Starym Rynku w Bydgoszczy, 1941–1945.

Źródło: W. Banach, *Czas odnaleziony. Bydgoszcz na dawnych pocztówkach (1894–1945)*, Bydgoszcz 2001, s. 166.

widoczna jest także inskrypcja umieszczona na tylnej ścianie cokółu, której brzmienie udało się ustalić jedynie w polskim tłumaczeniu: *1862: wzniesiony na pamiątkę dla przyszłych pokoleń. 1919: zdjęty w czasie okupacji nieprzyjacielskiej i przewieziony do Piły. 1941: dzięki zwycięstwu naszego oręża zwrócony miastu*²⁵. Podobnie jak w Pile, także i w nowej lokalizacji dopatrywano się symbolicznego ustawienia pomnika, tym razem twarzą ku północy, by Fryderyk Wielki mógł spoglądać w stronę Gdańska – miasta, które miał aspiracje wcielić w granice swojego państwa, a co spełniło się dopiero pod auspicjami III Rzeszy²⁶. Zakończenie drugiej wojny światowej okazało się być mniej łaskawe dla bydgoskiego monumentu Fryderyka II niż klęska Niemiec z 1918 roku. W styczniu 1945 roku pomnik został strącony przy pomocy czołgu przez żołnierzy radzieckich. Przez pewien czas leżał na płycie Starego Rynku (fot. 9), a następnie trafił do huty jako złom na przetopienie²⁷.

25 *Bydgoszcz contra Bromberg*, „Wiadomości Bydgoskie” 1945, nr 9, s. 3.

26 Z. Raszewski, *Pamiętnik gapia...*, s. 98; A. Dyszak, *Obraz Bydgoszczy w tekstach nie tylko literackich*, „Kronika Bydgoska” 2023, t. 44, s. 334.

27 W. Czarnowski, *Ze wspomnień starego bydgoszczanina*, Poznań 1969, s. 68; K. Osiński, *Symbol pruskiej dominacji...*, s. 19; R. Ławniczak, *Mieszkańcy Bydgoszczy wobec wejścia*

Fot. 9. Zniszczony pomnik Fryderyka II na Starym Rynku w Bydgoszczy, 1945 r.

Źródło: J. Derenda, *Urokliwe Stare Miasto*, w: *Bydgoszcz miasto na Kujawach*, t. 1, *Piękna stara Bydgoszcz*, red. J. Derenda, Bydgoszcz 2007, s. 453.

W części opracowań pojawia się sugestia, że *bardzo* czy wręcz *bliźniaczo podobny*, *utrzymany w identycznej stylistyce*, będący *swoistą kopią* pomnik Fryderyka II znajduje się do dzisiaj w niemieckiej miejscowości Letschin, siedzibie nadodrzańskiej gminy w Brandenburgii. Monument, jako wyraz pamięci za przeprowadzone w XVIII wieku pod auspicjami króla prace melioracyjne doliny Odry, został odsłonięty w czerwcu 1905 roku. Jego twórcą był berliński rzeźbiarz pochodzący z Pyrzyc (niem. *Pyritz*), Hans von Glümer (1867–1915). Pomnik

Armii Czerwonej do miasta w styczniu 1945 r., „Świat Idei i Polityki” 2021, nr 1, s. 146. W części opracowań pojawia się informacja o udziale w burzeniu pomnika polskich żołnierzy (B. Janiszewska-Mincer, *Bydgoszcz po wyzwoleniu w świetle „Wiadomości Bydgoskich”*, „Kronika Bydgoska” 1968–1970, t. 4, s. 67; F. Grott, *Moje Szwedero. Dziennik 1939–1945*, „Kronika Bydgoska” 1982–1985, t. 9, s. 277), a nawet mieszkańców Bydgoszczy: *W styczniu 1945 roku znalazłem się na Starym Rynku w Bydgoszczy, w chwili kiedy nazajutrz po wyzwoleniu miasta chłopcy szwederscy zakładali mu stalowe liny na szyję. Szarpnęli mocno i pomnik Fryderyka II runął na bruk. Oderwano mu przy tym głowę!! i trójgraniasty kapeluszek znalazł się tuż u moich stóp. Trąciłem go nogą. Wydał głuchy dźwięk, jak rozbity dzwon.* L. Kowalski, *W cieniu trójgraniastego kapelusza (1930–1939)*, „Rocznik Piłski” 1962, t. 2, s. 77. Beletryzowanym wspomnieniem nauczyciela Leona Kowalskiego (1906–1996), których motywem spinającym jest właśnie omawiany pomnik, przeczy wykonana w 1945 r. fotografia leżącego na bydgoskim bruku niezdekapitowanego posągu Fryderyka Wielkiego.

Fot. 10. Pomnik Fryderyka II w Letschin, 2016 r.

Źródło: *Denkmal für König Friedrich II. v. Preußen*, <https://www.golocal.de/letschin/freizeitanlagen/denkmal-fuer-koenig-friedrich-ii-v-preussen-YV0yn/> [dostęp 20.04.2024].

zdemontowany po drugiej wojnie światowej, przetrwał ukryty przez mieszkańców Letschin i w czerwcu 1990 roku został ponownie wyeksponowany w centrum wsi²⁸ (fot. 10). Warto zwrócić uwagę, że identyczna podobizna Fryderyka II stanęła w grudniu 1906 roku przed ratuszem w Prenzlau. Monument nie dotrwał jednak do naszych czasów, został bowiem rozebrany w 1947 roku²⁹.

Rzeczywiście rzeźba z Letschin utrzymana jest w podobnej konwencji, jak pomnik wzniesiony wcześniej w Bydgoszczy, jednak już pobieżne porównanie umożliwia zestawienie tych dwóch dzieł jako *bliźniaczo podobnych*. Uwieczniona postać ma twarz zwróconą w innym kierunku: Fryderyk Wielki z bydgoskiego rynku spoglądał w prawą stronę, podczas gdy młodszy odpowiednik z Letschin patrzy w lewo. Ponadto jego surdut z gwiazdą Orderu Czarnego Orła pozbawiony jest orderowej wstęgi, buty zaś mają bardziej rozszerzone cholewy. Pomnik pozbawiony jest także charakterystycznego dla dzieła Eduarda Uhlenhutha atrybutu, jakim był zwój z domniemanym planem Kanału Bydgoskiego, lewą dłoń trzyma tu opartą o rękojęść szpady.

Dzieło Eduarda Uhlenhutha cieszyło się dużą popularnością, więc z pewnością było znane twórcy pomnika z Letschin, aczkolwiek tendencyjność licznych podobizn pomnikowych czy portretowych Fryderyka Wielkiego, utrwalających de facto monotony schemat wyobrazeniowy „króla-sierzanta”, nie musi zakładać bezpośredniego wzorowania się Hansa von Glümera na bydgoskim monumencie. Stąd też podobieństwo pomiędzy tymi dwoma pomnikami może mieć charakter koincydencyjny, na tle cech wspólnych, zauważalnych także w innych posągowych wcieleniach tego monarchy, choćby w sąsiadującej z Letschin wiosce Neutrebbin, gdzie pomnik Fryderyka II autorstwa Heinricha Wefinga (1854–1920) wzniesiono nieco wcześniej, w czerwcu 1904 roku³⁰.

28 *Letschin*, <https://de.wikipedia.org/wiki/Letschin> [dostęp 7.03.2024]; zob.: *Das Stehaufmännchen von Letschin*, „Bromberg” 1997, Nr. 114, S. 4–6; M. Gill, *100 Jahre Denkmal Friedrich II. in Letschin*, Letschin [2005], S. 19–47; R. Du Bois, *Denkmale und Denksteine...*, S. 97–100; U. Bräuning, *Letschin – die heimliche Hauptstadt des Oderbruchs*, <https://oderland-dreiseland.wordpress.com/2016/02/22/letschin-die-heimliche-hauptstadt-des-oderbruchs/> [dostęp 8.03.2024]; U. Keseling, R. Klar, *Wenn es rumst, ist die preussische Artillerie am Werk*, <https://www.morgenpost.de/printarchiv/berlin/article104215786/Wenn-es-rumst-ist-die-preussische-Artillerie-am-Werk.html> [dostęp 8.03.2024].

29 Współcześnie na miejscu pomnika znajduje się pamiątkowa tablica. R. Du Bois, *Denkmale und Denksteine...*, S. 102–103; *Gedenktafel für Friedrich II.*, <https://www.uckermärkischer-geschichtsverein.de/aktivitaeten-des-vereins/weitere-aktivitaeten-gedenktafel-strassennamen/gedenktafel-fuer-friedrich-ii/> [dostęp 8.03.2024]; J. Theil, *Auf Friedrichs Spuren...*, <https://kulturtippberlin.blogspot.com/search?q=Denkmal+Friedrich+II.+Prenzlau+> [dostęp 8.03.2024].

30 Obecny pomnik Fryderyka II w Neutrebbin to odsłonięta w czerwcu 1994 r. replika zaginionego po drugiej wojnie światowej pierwowzoru, autorstwa Rolanda Rothera (1944–2024).

W kontekście poszukiwania analogii i podobieństw należałoby natomiast zwrócić uwagę na bliźniaczą względem bydgoskiego pomnika rzeźbę Fryderyka Wielkiego, stojącą do 1945 roku na Rynku w Opolu (*Oppeln*). Pierwotnie usytuowana była ona przed pałacem w Przydrożu Małym (*Klein Schnellendorf*) koło Korfantowa, w obecnym powiecie nyskim, upamiętniając podpisanie 9 października 1741 roku w trakcie pierwszej wojny śląskiej tajnego rozejmu pomiędzy Fryderykiem II a feldmarszałkiem wojsk austriackich Wilhelmem von Neippergiem (1684–1774), w efekcie którego Austria traciła panowanie nad Śląskiem.

Inicjatorami budowy tego pomnika pod koniec lat pięćdziesiątych XIX wieku byli Georg von Viebahn (1802–1871), prezydent rejencji opolskiej (*Regierungsbezirk Oppeln*), oraz ówczesny właściciel dóbr w Przydrożu Małym, Hermann Henze (1831–1878). Odlew wykonano w berlińskiej firmie Hermanna Gladenbecka w 1862 roku według projektu Eduarda Uhlenhutha. Zachowany materiał ikonograficzny pozwala bez wątpienia stwierdzić, że był to egzemplarz identyczny z posągiem, który w maju tego samego roku stanął na Starym Rynku w Bydgoszczy. Pomnik został uroczystie odsłonięty 9 października 1862 roku w rocznicę pobytu Fryderyka II w Przydrożu Małym i podpisania wspomnianych preliminarów pokojowych³¹. Na frontowej ścianie marmurowego cokołu umieszczono inskrypcję: *Seinemgroßen Könige Friedrich II. dasdankbare Schlesien (Swojemu wielkiemu królowi Fryderykowi II wdzięczny Śląsk)*³². Podobnie

Friedrich steigtwiederauf, „Berliner Zeitung” 1993, Nr. 252, S. 22; R. Du Bois, *Denkmaleund Denksteine...*, S. 89; *Neutrebbin*, <https://de.wikipedia.org/wiki/Neutrebbin> [dostęp 9.03.2024].

- 31 *Topographisches Handbuch von Oberschlesien. Zur Auftrage der Königlichen Regierung und nachamtlichen Quellen*, hrsg. F. Triest, H. 2, Breslau 1865, S. 1151; R. Miązek, *Konwencja przydrozka i jej lokalne znaczenie*, „Śląsk Opolski” 2005, nr 1–2, s. 122; tenże, *Przydroże Małe*, [w:] D. Tomczyk, R. Miązek, *Korfantów – dzieje miasta i gminy*, Opole 2009, s. 106–107; M. Woźniak, *Przydroże Wielkie (Gross Schnellendorf). Przydroże Małe (Klein Schnellendorf)*, „Nowa Gazeta” 2014, nr 11, s. 39; R. Du Bois, *Denkmaleund Denksteine...*, S. 191; E. Hałajko, „Widok zespołu pałacowego w Przydrożu Małym”, <http://www.muzeum.nysa.pl/web.n4?go=370> [dostęp 12.03.2024] (autor podaje, że odsłonięcie pomnika nastąpiło z okazji 120 rocznicy wspomnianych wydarzeń, które w rzeczywistości miały miejsce 121 lat wcześniej); *Przydroże Małe*, https://pl.wikipedia.org/wiki/Przydroże_Małe [dostęp 12.03.2024]. W literaturze pojawiają się także informacje, że pomnik stanął w sąsiadujących z Przydrożem Małym miejscowościach Ścinawa Mała (niem. *Steinau in Oberschlesien*) lub Przydroże Wielkie (niem. *Gross Schnellendorf*). *Literatur*, „Chemiker-Zeitung” 1897, Nr. 36, S. 521; *Ein Leben...*, S. 1.
- 32 Dodatkowo z tyłu postumentu umieszczono nieprecyzyjną dedykację: *Zum Andenken der nach siegreicher Beendigung des ersten schlesischen Krieges am 9. Oktober 1741 hierwegen der Besitznahme Ober und Niederschlesiens durch Preußen abgeschlossenen Konvention* (pol. *Na pamiątkę konwencji o przejęciu przez Prusy Górnego i Dolnego Śląska, zawartej tutaj*

jak dzieło Eduarda Uhlenhutha z bydgoskiego rynku, również i jego górnośląski wariant nie ustał w pierwotnym miejscu. Datowanie jego wędrówki do Opola, utrwalone w części opracowań, budzi jednak pewne wątpliwości.

Pomnik trafił do Opola z bliżej nieokreślonych przyczyn pod koniec XIX wieku (w publikacjach pojawiają się daty 1880, 1890 lub 1891 rok) i miał być umiejscowiony na obecnym placu Wolności (niem. *Regierungsplatz*) przed nieistniejącym gmachem rejencji. Narracji tej zdaje się jednak przeczy zachowana dokumentacja fotograficzna. Na zdjęciach pałacu w Przydrożu Małym pomnik Fryderyka II widnieje co najmniej do połowy lat trzydziestych XX wieku³³. Jednocześnie licznie zachowane fotografie zarówno w formie widokówek, ilustracji książkowych czy zdjęć okazjonalnych, na których uwieczniono pomnik w Opolu, pochodzą dopiero z drugiej połowy lat trzydziestych XX wieku i przedstawiają monument wyłącznie na opolskim Rynku³⁴. Tym samym rzekomej wcześniejszej lokalizacji na placu Wolności, gdzie pomnik miałby stać przez co najmniej cztery dekady, nie potwierdza żadne źródło ikonograficzne. Ponadto przed budynkiem rejencji we wrześniu 1891 roku rzeczywiście stanął pomnik władcy Prus, ale był to posąg cesarza Wilhelma I. Co prawda pojawia się także informacja, że przywieziony z Przydroża Małego posąg Fryderyka II ustawiono nie przed budynkiem opolskiej rejencji, ale w jego holu. Nie wyjaśnia to jednak obecności pomnika na fotografiach z Przydroża Małego jeszcze w latach trzydziestych XX wieku.

Można by zatem przyjąć, że pomnik Fryderyka Wielkiego trafił do Opola dopiero w połowie lat trzydziestych XX wieku. Jednak znane są świadectwa wcześniejszej obecności posągu pruskiego władcy w gmachu opolskiej rejencji. Francuski generał Henri Le Rond (1864–1949), przewodniczący Międzysojuszniczej Komisji Rządzącej i Plebiscytowej na Górnym Śląsku, która w latach 1920–1922 urzędowała w budynku rejencji w Opolu, miał być zdeglustowany obecnością „starego Fryca” i nakazał usunięcie jego podobizny³⁵. Z kolei R. Miązek czy M. Woźniak w przywoływanych publikacjach podają, że posąg

9 października 1741 roku po zwycięskim zakończeniu pierwszej wojny śląskiej). F. Krok, *Das Schloß und das Denkmal von Klein-Schnellendorf*, „Der Landeschütze” 1930, Nr. 3, S. 7; R. Du Bois, *Denkmale und Denksteine...*, s. 192.

33 Zob. *Pomnik Fryderyka II Wielkiego (dawny)*, https://polska-org.pl/6577804,Przydroze_Male,Pomnik_Fryderyka_II_Wielkiego_dawny.html [dostęp 13.03.2024].

34 Zob. *Pomnik Fryderyka II Wielkiego*, https://polska-org.pl/514539,Opole,Pomnik_Fryderyka_II_Wielkiego.html [dostęp 13.03.2024].

35 R. Miązek, *Konwencja przydrońska...*, s. 122; A. Hamada, *Architektura Opola wpisana w dzieje miasta*, Opole 2008, s. 102; tenże, *Pomnik Fryderyka Wielkiego*, „Gazeta Wyborcza” 2010, nr 175, dodatek „Gazeta Wyborcza Opole”, s. 4; tenże, *Cesarz [!] abdykował, przyjechał książkę*, „Indeks” 2018, nr 5–6, s. 69.

Fot. 11. Pomnik Fryderyka II przed pałacem w Przydrożu Małym, 1896–1945.

Źródło: *Pomnik Fryderyka Wielkiego*, <https://polska-org.pl/6577838,foto.html?idEntity=6577804> [dostęp 13.03.2024].

Fryderyka II zniknął sprzed pałacu w Przydrożu Małym dopiero w 1945 roku. Czyżbyśmy zatem mieli do czynienia na Górnym Śląsku nie z jedną, ale z dwiema kopiami bydgoskiego pomnika?

Nie ma zgody, co do materiału, z którego wykonany został posąg ustawiony w 1862 roku w Przydrożu Małym. Miał być to odlew z cynku bądź spiżu, galwanizowany brązem lub cynkiem. W każdym razie zastosowana technika okazała się być podatna na korozyjne działanie czynników atmosferycznych. Z tego powodu w latach osiemdziesiątych XIX wieku posąg został przeniesiony do wnętrza pałacu w Przydrożu Małym, zaś w 1891 roku przetransportowano go do Opola i umieszczono w holu gmachu rejencji. Jednocześnie wykonano w Berlinie miedzianą kopię posągu, która w styczniu 1896 roku stanęła przed pałacem w Przydrożu Małym³⁶ (fot. 11). Tym samym na Górnym Śląsku rzeczywiście istniały dwa egzemplarze dzieła Eduarda Uhlenhutha.

Losy kopii posągu, eksponowanej ponownie w Przydrożu Małym, urywają się w 1945 roku. Po zajęciu pałacu przez Armię Czerwoną, pomnik został przewrócony przy użyciu konnego zaprzęgu, a następnie przeznaczony na złom³⁷. Natomiast oryginalny pomnik z Przydroża Małego, zdobiony gmach opolskiej rejencji, w 1933 roku trafił do huty w Gliwicach (niem. *Gleiwitz*), gdzie wykonano nowy odlew według pierwotnego projektu Eduarda Uhlenhutha³⁸. Zachowane zdjęcie opolskiego pomnika zrobione jeszcze w gliwickiej odlewni (fot.12), pozwala określić, że sam posąg musiał mieć około trzech metrów wysokości, a zatem i pod względem rozmiarów był tożsamy z bydgoskim pierwowzorem.

Ze względu na przeniesienie władz rejencji z placu Wolności do nowo wybudowanej siedziby przy ulicy Piastowskiej (*Hafenstraße*), zrewitalizowany pomnik znalazł inną lokalizację. Został uroczystie odsłonięty na opolskim Rynku (niem. *Ring*) 18 października 1936 roku, przy okazji otwarcia odbudowanego po katastrofie budowlanej sprzed dwóch lat ratusza (fot. 13)³⁹. Posąg stanął przy jego

36 F. Krok, *Das Schloßunddas Denkmal...*, S. 7 (autor przypisuje projekt posągu Christianowi Rauchowi); R. Miązek, *Konwencja przydroaska...*, s. 122; tenże, *Przydroże Małe...*, s. 106; A. Hamada, *Architektura Opola...*, s. 102; tenże, *Pomnik Fryderyka Wielkiego...*, s. 4; R. Du Bois, *Denkmaleund Denksteine...*, s. 191.

37 R. Miązek, *Konwencja przydroaska...*, s. 123.

38 A. Hamada, *Historia pomnika Fryderyka Wielkiego w Opolu*, <https://www.youtube.com/watch?v=rsNzUGICovk> [dostęp 13.03.2024] błędnie przypuszcza, że w 1933 r. wykonano w Gliwicach także drugi odlew, który następnie stanął w... Bydgoszczy (!); por.: tenże, *Architektura Opola...*, s. 102; tenże, *Pomnik Fryderyka Wielkiego...*, s. 4.

39 H. Czallner, *Pomniki Fryderyka Wielkiego na Śląsku*, „Wochenblatt.pl” 2012, nr 5, s. 8 twierdzi, że oryginalny pomnik stał w gmachu rejencji aż do 1945 r., natomiast na opolskim Rynku odsłonięto w 1936 r. jego kopię.

Fot. 12. Pomnik Fryderyka II w odlewni w Gliwicach, połowa lat trzydziestych XX w. Źródło: [Pomnik Fryderyka Wielkiego], <https://polska-org.pl/778275.foto.html?idEntity=514539> [dostęp 14.03.2024].

Fot. 13. Pomnik Fryderyka II na Rynku w Opolu, 1936–1945. Źródło: Karta pocztowa w zbiorach autora.

południowej fasadzie, na cokole z inskrypcją: *Friedrich II der Grosse* (*Fryderyk II Wielki*). Swoją drogą, ciekawe co trzymał w lewej dłoni opolski Fryderyk, jeśli w zamyśle twórcy miał być to rzeczywiście plan Kanału Bydgoskiego...

Żywoć pomnika nie był jednak zbyt długi i zakończył się wraz z zajęciem miasta przez Armię Czerwoną. 6 kwietnia 1945 roku radzieccy żołnierze usunęli posąg z cokołu i podobno zatopili w przepływającej niedaleko Młynówce⁴⁰. Pomimo prowadzonych prac wodnych i poszukiwań, pomnika nie udało się jednak odnaleźć⁴¹. Inna hipoteza głosiła, że posąg przeniesiono na podwórze

40 *Denkmal Friedrichs des Großen (Oppeln)*, https://de.wikipedia.org/wiki/Denkmal_Friedrichs_des_Gro%C3%9Fen_%28Oppeln%29 [dostęp 13.03.2024].

41 Zob.: *Fryderyk Wielki powróci?*, „Indeks” 2005, nr 1–2, s. 21; A. Janowski, *Na tropie spiszowego Fryderyka*, „Nowa Trybuna Opolska” 2005, nr 5, s. 3; tenże, *W sprawie Fryderyka weszła polityka*, „Nowa Trybuna Opolska” 2005, nr 13, s. 4; tenże, *Legenda Wielkiego Fryca*, „Nowa Trybuna Opolska” 2005, nr 152, dodatek „7 Dni. Tygodnik Opolski”, s. 6; tenże, *Koniec legendy*, „Nowa Trybuna Opolska” 2005, nr 222, s. 8; tenże, *Upadłe pomniki*, „Nowa Trybuna Opolska” 2014, nr 19, dodatek „Magazyn”, s. 20.

Muzeum Miejskiego, skąd następnie trafił do huty w Ozimku (*Malapane*), gdzie został przetopiony na dzwony do opolskiego kościoła Franciszkanów⁴². Obecnie na miejscu pomnika Fryderyka II od maja 2018 roku stoi konny monument księcia Kazimierza I Opolskiego.

Zważywszy na niewątpliwe zasługi w budowaniu potęgi własnego kraju, król Fryderyk Wielki stał się jednym z głównych bohaterów Prus, a następnie państwa niemieckiego, honorowanym monumentami w wielu miastach. W obecnych granicach Polski pomniki tego władcy znajdowały się oprócz Bydgoszczy/Piły, Przydroża Małego i Opola, także m.in. w: Brzegu, Bytomiu (pomnik konny), Chełmnie (popiersie, od 1919 roku w Kołobrzegu), Czarnym Borze (powiat wałbrzyski), Głogowie, Legnicy, Malborku, Nysie, Otmuchowie (popiersie), Pokoju (powiat namysłowski)⁴³, Szczecinie⁴⁴, Świdnicy, Toruniu (dwa: pomnik konny w parku Miejskim oraz posąg w niszy wieży mostu kolejowego na Wiśle) czy Wrocławiu (dwa: pomnik konny na Rynku oraz posąg w sali posiedzeń Nowego Ratusza), nie wspominając obelisków, kamieni pamiątkowych i tablic jemu poświęconych.

Rzeźba Fryderyka II autorstwa Eduarda Uhlenhutha znana była co najmniej z czterech odlewów. Spośród dwóch wykonanych w Berlinie w 1862 roku, jeden eksponowany był w Bydgoszczy, następnie w Pile i ponownie w Bydgoszczy, gdzie uległ zniszczeniu w 1945 roku, drugi natomiast trafił do Przydroża Małego, później do Opola i zakończył swój żywot w połowie lat trzydziestych XX wieku w gliwickiej hucie. Trzeci odlew, zrobiony także w Berlinie przed 1896 rokiem, dotrwał do 1945 roku w Przydrożu Małym. Czwarty pomnik wykonany w Gliwicach w połowie lat trzydziestych XX wieku stał na opolskim Rynku i najpewniej został zniszczony również w 1945 roku. Koniec drugiej wojny światowej okazał się więc wybitnie niełaskawy dla wszystkich znanych wersji dzieła Eduarda Uhlenhutha.

42 U. Zajączkowska, *Ratusz w Opolu*, Opole 2001, s. 37; R. Miązek, *Konwencja przydroska...*, s. 122; A. Hamada, *Architektura Opola...*, s. 102; tenże, *Cesarz abdykował...*, s. 69, przypis 1; A. Pobóg-Lenartowicz, *Od opola do Opola. Popularna historia miasta*, Opole 2017, s. 52; G. Bogdoł, *Pomnik Fryderyka II Wielkiego w Opolu*, <https://www.opolezsercem.pl/2019/02/pomnik-fryderyka-ii-wielkiego-w-opolu.html> [dostęp 12.03.2024]; zob. tenże, *Dawno temu w Opolu...*, Opole 2014, s. 38.

43 Posąg z 1790 r. autorstwa Gottfrieda Steina (1730–1790) zachował się częściowo uszkodzony, bez głowy i rąk.

44 Marmurowa rzeźba dłuta Johanna Schadowa (1764–1850), odsłonięta w październiku 1793 r. na placu Żołnierza Polskiego (niem. *Königsplatz*), została w 1877 r. zastąpiona odlewem z brązu, który obecnie znajduje się w Pommersches Landesmuseum w Greifswaldzie. Odrestaurowany oryginał prezentowany jest od 2015 r. na dziedzińcu gmachu Muzeum Narodowego w Szczecinie przy ulicy Staromłyńskiej.

Bibliografia

- Banach W., *Czas odnaleziony. Bydgoszcz na dawnych pocztówkach (1894–1945)*, Bydgoszcz 2001.
- Bogdoł G., *Dawno temu w Opolu...*, Opole 2014.
- Bonk M., *Historia pomnika, który połączył Piłę z Bydgoszczą*, „Z Pierwszej Ręki” 2017, nr 10, s. 11.
- Bromberger Nachrichten*, „Bromberger Zeitung” 1862, Nr. 127, [S. 2–3, 5].
- Bydgoszcz contra Bromberg*, „Wiadomości Bydgoskie” 1945, nr 9, s. 3.
- Csallner H., *Pomniki Fryderyka Wielkiego na Śląsku*, „Wochenblatt.pl” 2012, nr 5, s. 8.
- Czarnowski W., *Ze wspomnień starego bydgoszczanina*, Poznań 1969.
- Dallmann W., *Friedrich des Große und Schneidemühl*, „Deutsch Kroner und Schneidemühler Heimatbrief” 1991, Nr. 12, S. 8.
- Das deutsche Bromberg ehrte den Führer*, „Deutsche Rundschau” 1941, Nr. 93, S. 5.
- Das Stehaufmännchen von Letschin*, „Bromberg” 1997, Nr. 114, S. 4–6.
- Derenda J., *Urokliwe Stare Miasto*, [w:] *Bydgoszcz miasto na Kujawach*, t. 1, *Piękna stara Bydgoszcz*, red. J. Derenda, Bydgoszcz 2007, s. 108–491.
- Drozdowski K., *Bydgoszcz. Historia w 100 przedmiotach*, Bydgoszcz 2022.
- Du Bois R., *Denkmale und Denksteine für Friedrich den Großen*, Norderstedt 2017.
- Dyzak A., *Obraz Bydgoszczy w tekstach nie tylko literackich*, „Kronika Bydgoska” 2023, t. 44, s. 331–349.
- Ein Leben*, „Saale-Zeitung” 1899, Nr. 610, S. 1–2.
- Fijałkowski M., *Piłskie pomniki i tablice pamiątkowe przed 1945 r.*, „Kronika Wielkopolski” 2011, nr 1, s. 33–47.
- Fijałkowski M., *Pomnik Fryderyka Wielkiego*, „Tygodnik Nowy. Ziemia Piłska” 2010, nr 38, s. 6.
- Finger W., *Das Denkmal des alten Fritzen*, „Deutsche Rundschau” 1942, Nr. 264, S. 5.
- Finger W., *Er prägte in Erz, was Tausendefühlen*, „Deutsche Rundschau” 1941, Nr. 92, S. 6.
- Friedrich steigtwiederauf*, „Berliner Zeitung” 1993, Nr. 252, S. 22.
- Fryderyk Wielki powróci?*, „Indeks” 2005, nr 1–2, s. 21.
- Fryderyk zniknął z rynku*, „Gazeta Pomorska” 2006, nr 162, dodatek „Album Bydgoski”, s. 2.
- Gill M., *100 Jahre Denkmal Friedrich II. in Letschin*, Letschin [2005].
- Gliwiński E., *Bydgoskie pomniki w latach zaboru pruskiego*, „Kalendarz Bydgoski” 1996, r. 29, s. 96–102.
- Grott F., *Moje Szwederowo. Dziennik 1939–1945*, „Kronika Bydgoska” 1982–1985, t. 9, s. 254–283.
- Grysińska-Jarmuła K., *Cesarze niemieccy i królowie pruscy w Bydgoszczy*, [w:] *Miejsca pamięci w przestrzeni miasta XIX i XX wieku*, red. A. Wysocka, L. Łbik, K. Strauss, Bydgoszcz 2019, s. 11–28.
- Grysińska-Jarmuła K., *Pomnik Fryderyka II Wielkiego*, [w:] *Encyklopedia Bydgoszczy*, t. 2, red. W. Jastrzębski i in., Bydgoszcz 2017, s. 408–409.
- Grysińska-Jarmuła K., *Pomniki pruskie jako element sąsiedztwa polsko-niemieckiego w kontekście zmieniającej się sytuacji politycznej, tj. powrotu Bydgoszczy do macierzy w 1920*

- roku, [w:] *Obce – nasze – inne*, t. 2, *Sąsiedzi w historiografii, edukacji i kulturze*, red. T. Maresz, K. Grysińska-Jarmuła, Bydgoszcz 2018, s. 225–242.
- Hamada A., *Architektura Opola wpisana w dzieje miasta*, Opole 2008.
- Hamada A., *Cesarzabdykował, przyjechał książę*, „Indeks” 2018, nr 5–6, s. 66–69.
- Hamada A., *Pomnik Fryderyka Wielkiego*, „Gazeta Wyborcza” 2010, nr 175, dodatek „Gazeta Wyborcza Opole”, s. 4.
- Helsztyński S., *Piła, zwalony bastion Pogranicza*, „Głos Wielkopolski” 1945, nr 73, s. 3.
- Hojka Z., *Bydgoszcz na starej fotografii*, cz. 3, Bydgoszcz 1994.
- Hojka Z., *Katalog wystawy, [w:] Polacy i Niemcy w Bydgoszczy*, red. Z. Hojka i in., Bydgoszcz 2006, s. 57–251.
- Janiszewska-Mincer B., *Bydgoszcz po wyzwoleniu w świetle „Wiadomości Bydgoskich”, „Kronika Bydgoska” 1968–1970*, t. 4, s. 65–85.
- Janowski A., *Koniec legendy*, „Nowa Trybuna Opolska” 2005, nr 222, s. 8.
- Janowski A., *Legenda Wielkiego Fryca*, „Nowa Trybuna Opolska” 2005, nr 152, dodatek „7 Dni. Tygodnik Opolski”, s. 6.
- Janowski A., *Na tropie spiżowego Fryderyka*, „Nowa Trybuna Opolska” 2005, nr 5, s. 3.
- Janowski A., *Upadłe pomniki*, „Nowa Trybuna Opolska” 2014, nr 19, dodatek „Magazyn”, s. 20.
- Janowski A., *W sprawę Fryderyka weszła polityka*, „Nowa Trybuna Opolska” 2005, nr 13, s. 4.
- Kessler A., *Zur Geschichte des Königlichen Realgymnasiumzu Bromberg*, [w:] *Fest-Schrift zur Feier des Fünfzigjährigen Bestehens des Königlichen Realgymnasiums zu Bromberg 1901*, Bromberg 1901, S. 1–66.
- Koch F., *Die Grundsteinlegung zum Denkmal Friedrichs des Großen in Bromberg am 21. Oktober 1861*, „Aus dem Posener Lande” 1912, H. 2, S. 74–77.
- Kössler F., *Personenlexikon von Lehrern des 19. Jahrhundert Berufsbiographien aus Schuljahresberichten Und Schulprogrammen 1825–1918 mit Veröffentlichungsverzeichnissen*, Gießen 2008, Vorabdruck, Universitätsbibliothek der Justus-Liebig-Universität Gießen.
- Kothe [K.], *Das Denkmal Friedrichs des Großen*, „Bromberg” 1964, Nr. 14, S. 4.
- Kothe [K.], *Das Schicksal des Denkmals Friedrichs des Großen*, „Deutsche Rundschau” 1941, Nr. 90, S. 5.
- Kowalski L., *W cieniu trójgraniastego kapelusza (1930–1939)*, „Rocznik Pilski” 1962, t. 2, s. 69–77.
- Krok F., *Das Schloß und das Denkmal von Klein-Schnellendorf*, „Der Landesschütze” 1930, Nr. 3, S. 7.
- Kunach B., *Pierwszy pomnik w mieście*, „Gazeta Wyborcza” 2003, nr 125, dodatek „Gazeta Wyborcza Bydgoszcz”, s. 11.
- Lange E., *Das Denkmal Friedrich des Großen*, „Deutsch Kroner Und Schneidemühler Heimatbrief” 1998, Nr. 11, S. 17.
- Literatur*, „Chemiker-Zeitung” 1897, Nr. 36, S. 520–521.
- Ławniczak R., *Mieszkańcy Bydgoszczy wobec wejścia Armii Czerwonej do miasta w styczniu 1945 r.*, „Świat Idei i Polityki” 2021, nr 1, s. 140–159.

- Meinhardt G., *Bromberger Denkmaler*, [w:] *Aus Brombergs Vergangenheit. Ein Heimatbuch für den Stadt und Landkreis*, hrsg. G. Meinhardt, Wilhelmshaven 1973, S. 405–407.
- Miążek R., *Konwencja przydrożna i jej lokalne znaczenie*, „Śląsk Opolski” 2005, nr 1–2, s. 120–125.
- Miążek R., *Przydroże Małe*, [w:] D. Tomczyk, R. Miążek, *Korfantów – dzieje miasta i gminy*, Opole 2009, s. 103–114.
- Niebour [H.], *Die Vertreter der Provinz Posen in der Frankfurter Nationalversammlung*, „Historische Monatsblätter für die Provinz Posen” 1911, Nr. 5, S. 65–74.
- Notizen*, „Deutsches Museum” 1862, Nr. 23, S. 845–847.
- Ohlhoff G., *Das Bromberger Denkmal Friedrichs des Großen*, „Bromberg” 1986, Nr. 81, S. 2–3.
- Osiński K., *Symbole pruskiej dominacji. Pomniki, które zniknęły z miasta*, „Tygodnik Bydgoski” 2018, nr 18, s. 18–19.
- Poggendorff J., *Biographisch-literarisches Handwörterbuch zur Geschichte der exacten Wissenschaften enthaltend Nachweisungen über Lebensverhältnisse und Leistungen von Mathematikern, Astronomen, Physikern, Chemikern, Mineralogen, Geologen usw. Aller Völker und Zeiten*, Bd. 2, Leipzig 1863.
- Pasieta A., *Stary Rynek w Bydgoszczy w świetle źródeł ikonograficznych i kartograficznych (XVII – trzecia ćwierć XIX wieku)*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 2019, nr 1, s. 73–92.
- Perlik-Piątkowska A., *Pozdrowienia z bydgoskiego Starego Miasta. Rybi Rynek – Mostowa – Stary Rynek*, Bydgoszcz 2022.
- Pobóg-Lenartowicz A., *Od opola do Opola. Popularna historia miasta*, Opole 2017.
- Raszewski Z., *Pamiętnik gapia. Bydgoszcz, jaką pamiętam z lat 1930–1945*, Bydgoszcz 1994.
- Romaniuk M., *Pomnik króla Fryderyka II Wielkiego w Bydgoszczy*, „Materiały do Dziejów Kultury i Sztuki Bydgoszczy i Regionu” 2000, z. 5, s. 31–36.
- Romaniuk M., *Uhlenhuth Eduard Ludwig*, [w:] *Bydgoski słownik biograficzny*, t. 7, red. J. Kutta, Bydgoszcz 2006, s. 112–114.
- Schneidemühler Heimatstube in Cuxhaven, *Aktenordner Friedrich der Große*.
- Schulz-Steinberg G., *Wie die Bromberger Friedrich den Großen ehrten*, *Deutsch Kroner Und Schneidemühler Heimatbrief*” 1987, Nr. 3, S. [1].
- Standbild Friedrichs des Großen für den Marktplatzzu Bromberg*, „Illustrierte Zeitung” 1861, Nr. 923, S. 172.
- Szwarcenberg-Czerny K., *Piła moich czasów*, „Rocznik Pilecki” 1962, t. 2, s. 59–68.
- Topographisches Handbuch von Oberschlesien. Zur Auftrage der Königlichen Regierung und nachamtlichen Quellen*, hrsg. F. Triest, H. 2, Breslau 1865.
- Uhlenhuth E., *Eine Wandrungsdurch die Kreise Bromberg, Wirsitz, Chodziesen, Czarnikau zur Feststellung der geographischen und geognostischen Verhältnisse des Netze-Distrikts im Auftrage des landwirthschaftlichen Central-Vereins*, Danzig 1859.
- Wąsacz M., *Króla pruskiego Fryderyka zrzucano z cokołu*, „Gazeta Pomorska” 2006, nr 174, dodatek „Album Bydgoski”, s. 1.
- Wiadomości potoczne*, „Dziennik Bydgoski” 1919, nr 164, s. 2–3.

- Wojciak J., *Stosunki polityczne i narodowościowe w latach 1850–1914*, [w:] *Historia Bydgoszczy*, t. 1, *Do roku 1920*, red. M. Biskup, Warszawa–Poznań 1991, s. 541–584.
- Woźniak M., *Przydroże Wielkie (Gross Schnellendorf). Przydroże Małe (Klein Schnellendorf)*, „Nowa Gazeta” 2014, nr 11, s. 39.
- Zajączkowska U., *Ratusz w Opolu*, Opole 2001.
- Zum Bromberger Friedrichsdenkmal*, „Ausdem Posener Lande” 1912, H. 4, S. 185.
- Zum Titelbild*, „Deutsch Kronerund Schneidemühler Heimatbrief” 1991, Nr. 8, S. 2.
- Żyromski O., *Wędrówki umiłowanego króla*, „Gazeta Wyborcza” 1995, nr 275, dodatek „Gazeta Regionalna”, s. 3.

Netografia

- Bogdoł G., *Pomnik Fryderyka II Wielkiego w Opolu*, <https://www.opolezsercem.pl/2019/02/pomnik-fryderyka-ii-wielkiego-w-opolu.html>
- com/2016/02/22/letschin-die-heimliche-hauptstadt-des-oderbruchs/Bydgoszcz*, <https://de.wikipedia.org/wiki/Bydgoszcz>
- Carl von Saenger*, https://de.wikipedia.org/wiki/Carl_von_Saenger
- Carl von Saenger*, <http://www.bioparl.de/datenbanken/biorabkr/biorabkr-db/?id=2077>
- Denkmal Friedrichs des Großen (Oppeln)*, [https://de.wikipedia.org/wiki/Denkmal_Friedrichs_des_Großen_\(Oppeln\)](https://de.wikipedia.org/wiki/Denkmal_Friedrichs_des_Großen_(Oppeln))
- Denkmalfür König Friedrich II. v. Preußen*, <https://www.golocal.de/letschin/freizeitanlagen/denkmal-fuer-koenig-friedrich-ii-v-preussen-YV0yn/>
- Drozdowski K., *Pomnik Fryderyka II stał w Bydgoszczy i w Pile. Ostatecznie został zniszczony w styczniu 1945 roku*, <https://bydgoszcz.tvp.pl/73718192/pomnik-fryderyka-ii-w-bydgoszczy-i-w-pile>
- Eduard Uhlenhuth (Bildhauer)*, [https://de.wikipedia.org/wiki/Eduard_Uhlenhuth_\(Bildhauer\)](https://de.wikipedia.org/wiki/Eduard_Uhlenhuth_(Bildhauer))
- Eduard Uhlenhuth (Fotograf)*, [https://de.wikipedia.org/wiki/Eduard_Uhlenhuth_\(Fotograf\)](https://de.wikipedia.org/wiki/Eduard_Uhlenhuth_(Fotograf))
- Fotoatelier E. Uhlenhuth*, <https://nat.museum-digital.de/people/42568>
- Fryderyk upada dwa razy*, <http://wspominajbydgoszcz.blogspot.com/2013/01/Gedenktafelfür Friedrich II.>
- Gedenktafelfür Friedrich II.*, <https://www.uckermaerkischer-geschichtsverein.de/aktivitaeten-des-vereins/weitere-aktivitaeten-gedenktafel-strassennamen/gedenktafel-fuer-friedrich-ii/>
- Hałajko E., „Widok zespołu pałacowego w Przydrożu Małym”, <http://www.muzeum.nysa.pl/web.n4?go=370>
- Hamada A., *Historia pomnika Fryderyka Wielkiego w Opolu*, <https://www.youtube.com/watch?v=rsNzUGICOvk>
- Keseling U., Klar R., *Wenn es rumst, ist die preußische Artillerie am Werk*, <https://www.morgenpost.de/printarchiv/berlin/article104215786/Wenn-es-rumst-ist-die-preussische-Artillerie-am-Werk.html>
- Letschin*, <https://de.wikipedia.org/wiki/Letschin>
- Materna R., *Historia i zniszczenie bydgoskiego pomnika Fryderyka II*, <https://infobydgoszcz.pl/historia-i-zniszczenie-bydgoskiego-pomnika-fryderyka-ii/>
- Neutrebbin*, <https://de.wikipedia.org/wiki/Neutrebbin>
- Pomnik Fryderyka II Wielkiego*, https://polska-org.pl/514539,Opole,Pomnik_Fryderyka_II_Wielkiego.html

Pomnik Fryderyka II Wielkiego (dawny), https://polska-org.pl/6577804,Przydroze_Male,Pomnik_Fryderyka_II_Wielkiego_dawny.html

Pomnik Fryderyka Wielkiego, <https://polska-org.pl/6577838,foto.html?idEntity=6577804>

[*Pomnik Fryderyka Wielkiego*], <https://polska-org.pl/778275,foto.html?idEntity=514539>

Pomnik króla Fryderyka II Wielkiego, https://fotopolska.eu/Pomnik_krola_Fryderyka_II_Wielkiego_Bydgoszcz?f=666373-foto

Przydroże Małe, https://pl.wikipedia.org/wiki/Przydroże_Małe

[Pyrek M.], *Pomnik Fryderyka Wielkiego (Denkmal Friedrich des Grossen)*, <https://pocztowki-schneidemuhl.pila.pl/pocztowki-inne/inne/>

Theil Auf Friedrichs Spuren..., <https://kulturtippberlin.blogspot.com/search?Q=Denkmal+Friedrich+II.+Prenzlau+>

Uhlenhuth Eduard, <http://www.fotorevers.eu/de/fotograf/Uhlenhuth/6573/>